

**doi Analytical recognition of the manuscript of Majales-e Tafsiri by
Fazl Bin Mohib Neishaburi**

Rahima Shamshiri¹ Fatima Zamani²

Submitted: 07-09-2022 Revised: 13-11-2022 Accepted: 20-11-2022 Published: 21-03-2023 pp.4-24

Abstract

Abu al-Qasim Fazl bin Mohib Neishaburi, the Sheikh, Imam and preacher of the 5th century AH in Neishabur had several written products, among which is his collection of Majalis, generally mentioned in manuscript indexes as Majalis or Majalis-e Tafsiri. This manuscript has not been corrected so far. The present paper aims to introduce this manuscript and its content analysis. The introduction of Fazl bin Mohib's Majales-e Tafsiri, written in Persian, is important in terms of calligraphy and historical order of the Persian language, as well as the history of exegesis and exegetical methods. In this descriptive-analytical study, besides introducing Majales-e Tafsiri, the content and methodology have also been studied and analysed some linguistic and literary features. Also, the present paper makes a comparative analysis of Fazl bin Mohib's exegetical Majlis with that of al-Fusul Abd al-Wahhab Hanafi (early 5th century), Lab al-Lab Rawandi (6th century) and Zahra al-Riyad and Nozha al-Qulob al-Miraz by Suleiman bin Dawood Saqsi, all with the same style. Attention is drawn to the prevalence of the preacher approach in the interpretation, the importance of the mystic and Sufi approach in interpreting the fourth to the sixth centuries, as well as the influence of the flow of commentary writing on the thoughts and works of Karamiya.

Keywords: manuscript, Majales-e Tafsiri, Fazl bin Mohib Nishaburi, preaching interpretation, Karamiyah.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by//۴/۰>)

1. Assistant Professor of Quran and Hadith Sciences Department. Bojnord University. Bojnord. North Khorasan. Iran. - kub.ac.ir@shamshiri
2. Assistant Professor at Department of Persian language and literary. Bojnord University. Bojnord. North Khorasan. Iran.

References

- Alavi Mehr, Hossein, Introduction to the History of Interpretation and Interpreters, Qom, Al-Mustafa International Translation and Publishing Center, 1389.
- Al-Dhahabi, Shams al-Din Abu Abd Allah Muhammad bin Ahmed bin Othman, Tarikh al-Islam wa Fiyat al-Mashahir and Al-Alam, research and suspension: Bashir Awad Maruf, vol. 10, first edition, Beirut, Dar al-Gharb al-Islami, 1424 AH.
- _____, Siayr o 'Alām al-Nobala, vol. 18, 9th edition, Beirut, Al-Risalah Foundation, 1413 AH.
- Ansari Qomi, Hassan, "The Tradition of Majles-e-Nawsi in the Field of Qur'an Interpretation in Khorasan; From Al-Luwame' Al-Kharabi to Lab-e-Labbab Qutb Rawandi", <http://ansari.kateban.com/post/1909> dated 10/5/91.
- Ansari Qomi, Hassan, "Two Books from a Single Author of Karami", Book of Mah Din, No. 25, pp. 8-9, Tehran, November 1378.
- Ansari Qomi, Hassan: "Qutb Rawandi and the Interpretative Summary of Karami", Danesh Publishing, No. 93, Year 16, pp. 80-81, Tehran, Autumn 1378.
- Bashari, Javad and Wafa'i Mohammad Afshin, A Study of the Interpretative Majles of Fazl ibn Muhib Neyshaburi and Its Persian Verses; A Treasure of Persian Ascetic Poems from the Fifth Century AH, Tehran: Miras Maktoob Research Center, 1394.
- Daraiti, Mustafa, Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha), Tehran, National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, 2011.
- Farsi, Abdul Ghafer bin Ismail, Al-Mukhtasar from Kitab al-Siyaq to the History of Nishapur, Researched by Mahmoudi, Mohammad Kazem, Tehran, Written Heritage Research Center, 1384.
- Hosseinipour, Seyyed Mohammad; Nasiri, Hadi; Asharieh, Rahman, "Recognizing the characteristics of sermonic interpretation and distinguishing it from other interpretations", Quranic Studies, No. 3, Year 26, pp. 67-90, Fall 1400.
- Khoramshahi, Baha'uddin, Encyclopedia of the Quran and Quranic Studies, Vol. 1, Tehran, Dostan-Nahid Publications, second edition, 2002.
- Manuscript sources:
- Marefat, Mohammad Hadi, Tafsir and Commentators, Vol. 2, Qom, Tamhid Cultural Institute, Second Edition, 1385.
- Matini, Jalal, "Persian Calligraphy in the Fifth Century AH", Journal of the Faculty of Literature of Mashhad, Vol. 10-11, pp. 159-206, 1346.
- Mayal Haravi, Najib, History of Manuscript Editing and Critical Correction of Manuscripts, Tehran, Museum Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, 1379.
- Nishaburi, Fadl ibn Muhib, Majalis al-Tafsiri, Islamic Parliament Library, manuscript number 12013.
- Nouri, Hussein bin Mohammad Taqi, Mustadrak al-Wasael and Mustanbat al-Masaeel, Vol. 1, Qom, Al-Bayt Foundation, 1408 AH.
- Paktchi, Ahmad, A collection of lectures on the history of the interpretation of the Holy Quran, Tehran, Imam Sadeq (AS) Publications, first edition, 2013.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Rahmati, Mohammad Kazem, "Spiritual commentary from Khorasan school of commentary: commentary by Ibn Mohib Nishaburi", <https://www.ical.ir/ical/fa/Content> dated 8/6/1390.
- Ravandi, Qutb al-Din, Lab al-Lab, by: Jafari Zanjani, Seyyed Hossein, Qom, Al-Abba, 1431 AH.
- Sadra'i Khoei, Ali, List of Manuscripts of the Library of the Islamic Consultative Assembly, Vol. 35, Qom, Publications Office of the Propaganda Office of the Qom Seminary, 1376.
- Saqini Savari Sabti, Sulayman ibn Dawud, Zahrat al-Riyadh wa Nozha al-Qulub al-Mirad, Islamic Parliament Library, manuscript number 18119.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza, "Another Newly Discovered Words of Muhammad Ibn Karam", Mystical Studies, Vol. 3, pp. 5-14, Spring and Summer 2006.
- The Holy Quran
- Vakili, Hadi and Hosseini Sharif, Ansiyah; "Socio-Cultural Life of Keramieh during the 7th-4th Centuries AH.", Tarikh-e-Nameh of Iran after Islam, Year 2, No. 3, pp. 133-154. Fall and Winter 1390.

doi شناخت تحلیلی نسخه خطی مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوریفاطمه زمانی^۴ رحیمه بربکته شمشیری^۳

از صفحه ۴ تا صفحه ۲۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

ابوالقاسم فضل بن محب نیشابوری شیخ، امام و واعظ سده پنجم هجری در نیشابور دارای آثاری چند بوده است که از جمله این آثار مجموعه مجالس وی است که عموماً در فهرس نسخ خطی با عنوان مجالس یا مجالس تفسیری یاد شده است و تا کنون تصحیح نشده است. موضوع این مقاله معرفی این نسخه خطی و بررسی محتوایی آن است. معرفی مجالس تفسیری فضل بن محب که به زبان فارسی نگاشته شده است از دو حیث رسم الخط و دستور تاریخی زبان فارسی و نیز تاریخ تفسیر و روش‌های تفسیری حائز اهمیت است. در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی نگاشته شده است افزون بر معرفی مجالس تفسیری از حیث محتوا و روش‌شناسی، برخی ویژگی‌های زبانی و ادبی آن نیز مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. همچنین در این مقاله از طریق مقایسه تطبیقی نسخه مجالس تفسیری فضل بن محب با نسخه‌های الفصول عبدالوهاب حنفی (اوایل قرن ۵)، لب اللباب راوندی (ق ۶) و زهرة الرياض و نزهة القلوب المراض از سلیمان بن داود سقسینی که اتفاقاً همگی بر خوردار از سبک و سیاق یکسانی هستند، رواج رویکرد واعظانه در بیان تفسیر، اهمیت رویکرد عرفانی و صوفیانه در تفاسیر سده‌های چهارم تا ششم و نیز متأثر بودن جریان تفسیر نویسی از اندیشه و آثار کرامیه دانسته گردید.

واژگان کلیدی: نسخه خطی، مجالس تفسیری، فضل بن محب نیشابوری، تفسیر واعظانه، کرامیه.

Cite this article: Babrekateh shamshiri, Rahimeh; zamani, fatemeh. (2023) An Analysis of Fazl bin Mohib Neishaburi's exegetical council manuscripts. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-1, 4-24. <https://doi.org/10.22034/crtc.2022.361086.1036>

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث. دانشگاه کوثر. بجنورد. خراسان شمالی. ایران. (نویسنده مسؤول)، shamshiri@kub.ac.ir

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه کوثر. بجنورد. خراسان شمالی. ایران.

۱. مقدمه

مخطوطات یا همان نسخ خطی گنجینه ارزشمندی از میراث فکری و فرهنگی هر ملتی است و تصحیح و چاپ و نشر این آثار در پیچه‌ای است که می‌توان نسل امروز را با میراث فکری و فرهنگی اسلاف خویش پیوند دهد. هر نسخه خطی دارای ویژگی‌های خاص خود است و گاه این ویژگی‌ها بر اهمیت احیاء و نشر آن می‌افزاید. این مقاله به معرفی و بیان محتوا و رویکرد نسخه مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری می‌پردازد. اهمیت مضاعف این اثر که مطابق جستجوهای به عمل آمده فقط یک نسخه از آن موجود بود، قدمت، موضوع و زبان آن است. این اثر متعلق به سده پنج هجری است، موضوع اصلی آن تفسیر قرآن کریم است و زبان آن عربی - فارسی است و البته بیشتر به زبان فارسی است.

جواد بشری و محمد افشین وفایی کتابی با عنوان «تحقیق در مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری و ابیات فارسی آن» در سال ۱۳۹۴ در انتشارات میراث مکتوب به چاپ رسانده‌اند. ایشان در این کتاب پس از اشاره‌ای به زندگی فضل بن محب به سنت استفاده از ابیات فارسی و عربی در تفاسیر قرآنی می‌پردازند و سپس ابیات فارسی مجالس تفسیری را تصحیح نموده‌اند. بشری و وفایی در مقدمه تحقیق خود بر اهمیت تصحیح تمام نسخه و ارزش‌های زبانی و ادبی این کتاب اشاره داشته‌اند (بشری و وفایی، ۱۳۹۴ ش: ص ۱-۲۳).

در این مقاله به دلیل اهمیت مجالس تفسیری به معرفی توصیفی تحلیلی این اثر، بیان محتوا و رویکرد مؤلف و نیز به برخی مختصات زبانی و ادبی این مجموعه پرداخته‌ایم. ابتدا به معرفی کوتاه شخصیت علمی فضل بن محب نیشابوری پرداخته می‌شود و در ادامه، معرفی نسخه، بررسی ساختار و محتوای اثر، ویژگی‌های زبانی آن و روش مؤلف در ارائه و بیان مطالب می‌آید. در پایان نیز به تأثیرپذیری مجالس تفسیری از کرامیه پرداخته می‌شود و در همین راستا مقایسه چهار اثر خطی و چاپی که در سبک و سیاق واحدی نگاشته شده‌اند انجام می‌شود.

۲. فضل بن محب نیشابوری

ابوالقاسم فضل بن محب (۳۸۲-۴۷۲)،^۶ شیخ، امام و واعظ روزگار خویش بود. نام کامل او «ابوالقاسم فضل بن عبدالله بن محمد بن احمد بن جعفر بن محب» از مشایخ مشهور و از خاندان اهل حدیث و علم بود و پدرش و جدش

۵. مجالس تفسیری فضل بن محب فضل بن محب نیشابوری با مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر فاطمه زمانی و رحیمه شمشیری در آستانه چاپ و نشر قرار دارد.

۶. ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۳۷۸/۱۸-۳۷۹) تصریح کرده که ابن محب نود سال داشته است. بر این اساس تاریخ تقریبی تولد او را می‌توان ۳۸۲ یا ۳۸۳ تعیین کرد که البته این مطلب با توجه به نقل قول‌های او از کسانی چون حاکم نیشابوری (م ۴۰۵) یا ابوسعید خرقوشی (م ۴۰۷) سازگاری دارد. برگرفته از: رحمتی، محمد کاظم، سایت کتابخانه مجلس، خواندنی‌ها، مقالات، ۱۳۹۰/۸/۶.

در وعظ معروف بودند (فارسی، ۱۳۸۴: ۳۳۷). جدّ اعلیٰ وی، محب، از نخستین عالمان افراد خاندان خویش بوده است و شاید به خاطر شهرت جدش، نام صاحب مجالس تفسیری به صورت «فضل بن محب» یاد شده است (بشری و وفایی، ۱۳۹۴: ۱۰). وی از آخرین اصحاب ابو الحسین خفاف است. در کتب تاریخی سال وفات وی را ۴۷۲ و ۴۷۳ هـ ق یاد کرده‌اند. بشری و افشین وفایی با استناد به جزئی‌نگری و دقت عبدالغافر فارسی صاحب السیاق و صریفینی صاحب ذیل السیاق ثبت تاریخ دوازدهم محرم ۴۷۲ هـ ق را صحیح‌تر می‌دانند تا سال ۴۷۳ هـ ق که ذهبی ثبت کرده است (همان: ۱۱).

آنچه از کتاب رجال و تاریخ‌نگاری‌ها درباره شخصیت فضل بن محب استنباط می‌گردد اشتغال فضل بن محب به «وعظ» است. آن گونه که عبدالغافر فارسی او را مشهورترین واعظ در میان افراد خاندان محب نیشابوری معرفی می‌کند. ذهبی می‌نویسد که وی در وعظ صاحب تصنیف است اما نامی از اثر یا آثار او نیاورده است. همچنین از او با صفاتی چون خیر، دین‌دار، عالم یاد کرده است که بیانگر شخصیت برجسته فردی و اجتماعی اوست (فارسی، ۱۳۸۴: ۳۳۷؛ ذهبی، ۱۴۲۴: ۱۰، ۳۵۶). از دیگر ویژگی‌های شخصیت فضل بن محب تمایلات - زاهدانه و ذوق عرفانی اوست که در تنها اثر بازمانده - اش مجالس تفسیری کاملاً مشهود است. علاقه ابن محب نیشابوری به مشایخ بزرگ صوفیه مانند بایزید بسطامی، ابوبکر شبلی، جنید بغدادی و... و نیز تعالیم صوفیانه آنها در تفسیر و تأویل آیات قرآن قابل مشاهده است. مسئله دیگری که در شناسایی ابعاد شخصیت فضل بن محب قابل توجه است، ارتباط وی با ابوالقاسم قشیری و استماع حدیث پسران قشیری همانند ابو سعد عبدالله، عبدالرزاق و نوه دختری او عبدالغافر فارسی نزد فضل بن محب است (رک: الذهبی، ۱۴۱۳: ۱۸/۳۷۹؛ همان، ۱۴۲۴، ۱۱/۴۸۹) بشری و وفایی یکی از دلایل وجود اشعار زاهدانه و عارفانه در مجالس تفسیری را حاصل ارتباط فضل بن محب با خاندان قشیری دانسته‌اند (۱۳۹۴: ۱۳).

۳. معرفی نسخه خطی مجالس تفسیری

تنها دست‌نویس موجود از مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری، نسخه‌ای به شماره ۱۲۰۱۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که متأسفانه از ابتدا و انتها افتادگی دارد. در واقع نسخه موجود از مجالس تفسیری در میانه یک مجموعه نسخه بوده است که آنچه هم اکنون از این مجموعه باقی مانده است بدین صورت است: در ابتدای آن یک صفحه از کتابی دیگر که به تفسیر «ربنا» پرداخته است، قرار دارد و سپس میانه مجلس اول کتاب مجالس تفسیری قرار دارد و دو مجلس انتهایی نسخه نیز از کتابی دیگر است هر چند به سبک و سیاق مجالس فضل بن محب است. ۷ بنابراین آنچه به صورت دقیق می‌توان گفت متعلق به مجالس تفسیری فضل بن محب است شامل ۲۶۹ صفحه ۱۷ سطری در قطع وزیری است (ر.ک. نسخه مجالس تفسیری: صص ۳-۲۷۲). نگارنده در هر مجلس به

۷. در ادامه درباره این کتاب که تا حدی به سبک و شیوه مجالس تفسیری نوشته شده است سخن خواهیم گفت.

تفسیر یکی از آیات قرآن پرداخته است. مجالس از نظم و ساختار یکسانی برخوردار هستند که شامل «ترتیب مجلس»، «الاخبار و الآثار»، «النکت و الاشارات»، «العددیات» و «النیاحات» است. علاوه بر این، فضل بن محب در تفسیر آیات کم‌وبیش از حکایات، اقوال مشایخ تصوف، ابیات عربی و فارسی استفاده کرده است. از جمله قرائن و شواهدی که انتساب این اثر را به فضل بن محب اثبات می‌کند اشاره‌ای است که مؤلف در تفسیر «آیه الکرسی» به نام خود دارد (همان: ۱۱).

اگرچه به علت از بین رفتن ابتدا و انتهای نسخه، نام کاتب و تاریخ کتابت اثر مشخص نیست؛ لیکن قرائن نسخه-شناسی نشان می‌دهد که تک‌نسخه به جای مانده از مجالس تفسیری نباید فراتر از سده هشتم باشد. در فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا) در مورد مشخصات ظاهری اثر آمده است: «خط: نسخ، بی-کاتب، تا: قرن ۸». (فنخا، ج ۲۸/ص ۵۲).^۸

ویژگی‌های رسم الخطی-زبانی این اثر متعلق به سده پنجم و ششم هجری است که از این نظر حائز اهمیت است و گویای تلاش کاتب برای پایبندی به شیوه نگارش نسخه‌ای است که از روی آن کتابت کرده است. از این روی، در موارد فراوانی نشانه‌هایی از شیوه نگارش سده‌های پنج و شش مشاهده می‌شود. برای مثال، جلال متینی در مقاله «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» می‌نویسد که «چه و که» در نسخ متعلق به سده پنجم و ششم به چند شکل نوشته می‌شوند. «که» به صورت‌های «کی، ک، کی، کی، کی» نوشته شده است و «چه» به صورت «جه و جی» (متینی، ۱۳۴۶: ۱۸۷). در مجالس تفسیری «که» در کلماتی مانند «چنانکه، آنکه و چندانکه» به صورت «چنانک و آنک، چندانک» (رک. نسخه مجالس تفسیری: ۳۱، ۳۴، ۵۹، ۴۰، ۲۱۲، ۴۷، ۲۱۵، ۲۲۲، ۲۳۵ و...) نوشته شده است. انفصال «می» و «همی» که از ویژگی‌های رسم الخط سده پنجم است، در سرتاسر نسخه مشاهده می‌شود. اتصال «است» به کلمه پیش از خود نیز در رسم الخط این سده مشاهده می‌گردد که در نسخه مجالس نیز نمونه‌های زیادی از آن وجود دارد (همان: ۱۶، ۱۷، ۲۱، ۲۴، ۳۱). نوشتن «الف» بدون «مد» در کلماتی چون بران، براین، وزانجا و غیره از ویژگی‌های رسم الخط سده پنج است که در نسخه مجالس تفسیری نیز در مواردی مشاهده می‌شود (همان: ۶، ۸، ۵۴، ۶۴، ۸۳). نمونه دیگر پایبندی کاتب به نسخه مورد استفاده‌اش، سر هم نوشتن نشانه مفعول «را» با مفعول در برخی از موارد است: «هرکسی را اندر صدر پاره گوشتتست کانرا دل گویند.» (همان: ۱۰) و یا اتصال حرف اضافه «به» به کلمه بعد؛ مانند: «و اما جنازه مغفرة آن بود که اندر وقت رسول، ابوهریره گوید: خدای عز و جل - رسول را نهی کرد از نماز کردن بر زنی. پس فرمان داد بنماز کردن» (همان: ۷۶). همچنین نوشتن حرف «گ» به صورت «ک» مانند: «کسی دیگر را گفتند به چه شناختی خدا را» (همان: ۸). در برخی موارد نیز فعل ربطی «است» به کلمه ماقبل خود می‌چسبد: «ایمان عطاء بزرگست» (همان: ۱۷). در سراسر کتاب کسره اضافی و وصفی

۸. درباره خط‌شناسی در نسخ خطی ر.ک: مایل هروی، نجیب، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۱۹۶، ۲۶۳-۲۶۲.

بعد از کلماتی که به مصوت بلند «ا» ختم شده‌اند به «ی» بدل نمی‌شود: «گفتم یا جبرئیل گناه آن چه بود و سبب رضا پادشاه از وی» (همان: ۵۲). همچنین مشاهده می‌شود که به جای «ی» که در رسم الخط امروز بعد از مضاف و موصوف جمع قرار می‌گیرد از «ء» بدون کرسی استفاده شده‌است مانند: «آسمان‌ها مغلوق و زمین‌ها مطبق» (همان: ۳۹). نیز شیوه نگارش کلمات عربی که وسط آن همزه دارد قابل توجه‌است. کاتب در نگارش کلماتی مانند ملائکه و عائشه و غیره هم از همزه استفاده کرده‌است و هم زیر کرسی همزه، دو نقطه حرف «پ» را گذاشته‌است. این نوع شیوه نگارش نشان می‌دهد کاتب به تلفظ متفاوت فارسی زبان در این قبل کلمات با تلفظ عربی آن آگاهی داشته‌است و کوشیده‌است صورت صحیح تلفظ کلمه در زبان عربی را نیز که با همزه تلفظ می‌گردد حفظ کند. بنابراین، حتی اگر مجموعه موارد یاد شده را نتوان دال بر قدمت و نزدیکی نسخه حاضر به نسخه نوشته شده توسط نویسندگان پذیرفت، این اندازه کوشش کاتب برای پایبندی به نسخه کهن‌تر و احتمالاً اصیلی که در اختیار داشته‌است ستودنی است و متنی با ویژگی رسم الخطی - زبانی متعلق به سده پنجم و ششم کتابت کرده‌است.

۱-۳. ویژگی‌های رسم الخطی نسخه

برخی مهم‌ترین ویژگی‌های رسم الخطی نسخه مجالس تفسیری عبارت‌اند از:

- اتصال نشانه مفعول «را» به کلمه مفعول، مانند: مردی اندر عرب وی را کعب گفتندی (ص ۳).
- کاربرد ذال معجمه در کلماتی مانند: خدای - عز و جل - ولی مؤمنان است (ص ۲۱).
- استفاده از همزه به جای «ی» بعد از مضاف و موصوف جمع؛ مانند: موسی گفت: «همه چوپه‌ها عالم اندر دست من عصا بودی تا به سبب هر چوبی چندین سخن بشنیدمی از حق» (ص ۵۰).
- حذف «ی» بعد مضاف و موصوف‌های که به مصوت بلند ختم می‌شوند، مانند: «رضا پادشاه از وی» (ص ۵۲).

- اتصال فعل «است» با کلمه پیش از خود، مانند: «این هر پنج دلیلت مرا بر هستی وی» (ص ۹).
- نگارش «ن» نفی و نهی به صورت جدا از فعل، مانند: «گفت تا من کشته شوم تیر اندر رسول صلعم نه آید» (ص ۳).
- حذف «های» غیر ملفوظ در ترکیباتی مانند آنچه، آنکه، چندانکه و غیره؛ مانند: «چندانک خواهیم آن را که خواهیم» (ص ۱۷۸).
- نگارش «گ» به صورت «ک»، مانند: «جابر بن عبدالله انصاری همی کشت اندر میان کشتگان» (ص ۳).
- نگارش حرف «ش» بدون نقطه و به صورت «س» در برخی موارد، مانند: «والقسم حکیم پرسید کسی را اندر نیسابور جوان مردی چیست؟» (ص ۳).
- کلمات مرکب در رسم الخط امروز به صورت پیوسته یا بافاصله اندک (نیم‌فاصله) نوشته می‌شوند. در نسخه

- گاهی این کلمات پیوسته و گاهی منفصل نوشته شده است؛ مانند جوانمرد/ جوان مرد (ص ۳ و ۴)، و غیره.
- عبارات و جملات دعایی عربی گاه به صورت رمزی نوشته شده مانند «صلعم» و «تع» و گاهی به صورت کامل.
 - در بسیاری موارد کلمات مختوم به «های» غیر ملفوظ مانند «بنده»، در حالت نکره واقع شدن همزه‌ای روی «ه» قرار گرفته است، مانند: «خواهی که پای تو بر آنجا بگذرد بنده آزاد باید کرد» (ص ۶).
 - حذف «های» غیر ملفوظ در کلماتی که جمع بسته می‌شوند؛ مانند: «کاش دل من اندر میان دلها چون جامه من استی اندر میان جامها» (ص ۱۱۸).
 - کلمات عربی که دارای «الف» مقصوره هستند در نسخه از کرسی «ی» و نشانه «الف مقصوره» روی آن قرار گرفته است به عنوان مثال آیه «و ما ادراک ما العقبه» به صورت «ما ادريک ما العقبه» نوشته شده است (ص ۵۰).
 - گاهی کلماتی که حرف وسط آن همزه است بدون هیچ کرسی نوشته شده است؛ نامه دهد قراءت را (ص ۵).
 - در بخش‌هایی که متن عربی می‌شود کاف بدون سرکش نوشته شده است.
 - در مواضع مختلف متن دو صورت «گوئی» (ص ۳، ۱۵) و «گویی» (ص ۱۵) وجود دارد که احتمالاً تلفظ و معنای آنها با یکدیگر فرق داشته است.
- به نظر می‌رسد برخی از ویژگی‌های رسم الخطی نسخه به دلیل ویژگی‌های گویشی و زبانی مؤلف باشد؛ مثلاً نوشتن بسیار، اسب، چپ، تبش و نپسندم به صورت پسپار (۱۰)، اسپ (۳۲)، چب (۱۳۲)، تپش (۱۳۷) و نپسندم (۱۵۹) احتمالاً متأثر ویژگی‌های گویشی مؤلف باشد.

۴. بررسی ساختار و محتوای مجالس تفسیری

مجالس تفسیری فضل بن محب شامل چهل و چهار مجلس است و در هر مجلس، آیه یا آیاتی از یک سوره را برگزیده و ضمن ارائه تفسیر اجمالی آن، از زوایای متعددی به مضمون آیه یا آیات شریفه پرداخته است. فضل بن محب بر محور آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و اقوال موعظه‌آمیز عرفا و صوفیه متقدم را در جلساتی کوتاه یا بلند^۹ به مخاطبان و مستمعان خود عرضه داشته است. بدین سان مجالس او همچون سایر کتب مجالس شیوه گفتاری دارد. مروری بر مجالس این اثر نشان می‌دهد که ابن محب به عنوان خطیب این مجالس، در ارائه مطالب بیشتر بر حافظه تکیه داشته و کمتر به اصل منابع توجه داشته است. شواهد بسیاری در سراسر متن مجالس تفسیری ابن محب وجود دارد که دلالت بر از حافظه گوئی نویسنده است؛ از جمله در مواردی خلط میان آیات مشابه یکدیگر در قرآن، خلط برخی روایات مشابه، نقل به معنای ناصحیح روایات، افتادگی کلمه یا عباراتی کلیدی از آیه قرآن یا نص

۹. در نسخه مجالس تفسیری طول هر مجلس بین دو تا هفت صفحه است. غالباً مجالس آغازین طولانی‌تر هستند.

روایات^{۱۰} در متن مشاهده می‌گردد.

آیات منتخب تفسیر شده به ترتیب از ابتدای قرآن یعنی سوره بقره تا سوره حج گزینش شده است. در هر مجلس یک یا چند آیه که یک مجموعه کلامی واحد (= گفتار) را تشکیل می‌دهد مورد بحث واقع شده است. فهرست این آیات بدین شرح است:

مجلس اول: نسخه موجود از اواسط مجلس شروع شده است؛ اما شواهد نشان می‌دهد آیه مورد بحث در این مجلس آیه ۲۴۵ سوره بقره است.^{۱۱} مجلس دوم: بقره/۲۵۵؛ مجلس سوم: بقره/۲۵۷؛ مجلس چهارم: بقره/۲۸۱؛ مجلس پنجم: بقره/۲۸۵؛ مجلس ششم: آل عمران/۱۸؛ مجلس هفتم: آل عمران/۲۶؛ مجلس هشتم: آل عمران/۱۱۰؛ مجلس نهم: آل عمران/۱۳۳؛ مجلس دهم: آل عمران/۱۸۵؛ مجلس یازدهم: نساء/۱۳؛ مجلس دوازدهم: نساء/۳۴؛ مجلس سیزدهم: نساء/۳۶؛ مجلس چهاردهم: نساء/۱۲۵؛ مجلس پانزدهم: مائده/۳؛ مجلس شانزدهم: مائده/۶؛ مجلس هفدهم: مائده/۸۳؛ مجلس هجدهم: مائده/۹۰؛ مجلس نوزدهم: مائده/۱۱۴؛ مجلس بیستم: انعام/۵۴؛ مجلس بیست و یکم: انعام/۵۹؛ مجلس بیست و دوم: اعراف/۵۶؛ مجلس بیست و سوم: اعراف/۱۴۳؛ مجلس بیست و چهارم: اعراف/۱۷۲؛ مجلس بیست و پنجم: یونس/۲۴؛ مجلس بیست و ششم: یونس/۲۵-۲۶؛ مجلس بیست و هفتم: یونس/۵۸؛ مجلس بیست و هشتم: هود/۶؛ مجلس بیست و نهم: یوسف/۷؛ مجلس سی ام: ابراهیم/۲۴-۲۵؛ مجلس سی و یکم: ابراهیم/۴۲-۴۳؛ مجلس سی و دوم: حجر/۴۳-۴۴؛ مجلس سی و سوم: حجر/۴۹-۵۰؛ مجلس سی و چهارم: نحل/۶۸-۶۹؛ مجلس سی و پنجم: اسراء/۲۳-۲۴؛ مجلس سی و ششم: اسراء/۷۹؛ مجلس سی و هفتم: کهف/۹؛ مجلس سی و هشتم: کهف/۲۸؛ مجلس سی و نهم: کهف/۴۶؛ مجلس چهلم: مریم/۲۵-۲۶؛ مجلس چهل و یکم: انبیاء/۴۷؛ مجلس چهل و دوم: انبیاء/۸۷؛ مجلس چهل و سوم: انبیاء/۸۳-۸۴؛ مجلس چهل و چهارم: حج/۲۷-۲۹.^{۱۲}

باتوجه به ترتیب آیات و سوره‌ها در فهرست مذکور معلوم می‌شود در میانه ترتیب سوره‌های مذکور، از چهار سوره

۱۰. برای مثال در متن نسخه آیه ششم سوره زمر اینگونه نوشته شده است: هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنْتَى تُصْرَفُونَ (نسخه: ص ۱۶) در حالیکه اصل آیه چنین است: «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنْتَى تُصْرَفُونَ» (زمر/ ۶).

۱۱. با توجه به اینکه نسخه موجود از مجالس تفسیری از میانه مجلسی آغاز شده است که آیه مورد بحث آن قابل شناسایی نیست و سپس مجلس بعدی تفسیر آیه ۲۵۵ سوره بقره است. همچنین تشابه ترتیب آیات مورد بحث در مجالس تفسیری با لب اللباب راوندی این فرضیه را تقویت می‌کند مجالسی پیش از اولین مجلس کامل وجود داشته است که از نسخه موجود ساقط شده است.

۱۲. در ادامه دو مجلس دیگر (مجلس ۴۵ و ۴۶) مربوط به آیات سوره‌های مؤمنون/۱۲ و زمر/۲۲ آمده است. شواهد فراوان نشان می‌دهد آن دو مجلس مربوط به کتاب زهرة الرياض و زهرة القلوب المراض از سلیمان بن داود سقسنی (ق ۶) است. مقایسه دو مجلس مذکور با نسخه کامل زهرة الرياض نشان می‌دهد عیناً این دو مجلس در زهرة الرياض وجود دارد و تنها در معدود مواردی در نسخه درج شده در مجالس تفسیری، جملاتی حذف شده و یا برخی ضمائر در تذکیر و تانیث متفاوت است.

انفال و توبه که مابین سوره‌های اعراف و یونس قرار دارد، سوره رعد که بین سوره‌های یوسف و ابراهیم است و نیز سوره طه که بین سوره‌های مریم و انبیاء قرار دارد، آیه‌ای انتخاب نشده است.

۵. ویژگی‌های زبانی مجالس تفسیری

مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری از جنبه‌های مختلف ادبی و زبانی از ویژگی‌های حائز اهمیتی برخوردار است. از آنجاکه مجالس تفسیری از متون باقی‌مانده سده چهارم و پنجم هجری است و در منطقه خراسان نوشته شده است؛ بنابراین از نظر ویژگی‌های صرفی و نحوی از مختصات سبک خراسانی برخوردار است.

۵-۱. ویژگی‌های صرفی

برخی ویژگی‌های صرفی در مجالس تفسیری عبارت‌اند از: وجود واژه‌های کهن، تحول آوایی لغات، تخفیف کلمات، تحول معانی واژگان، ساخت متفاوت کلمات مشتق و مرکب، وجود انواع معانی برای حروف اضافه.

۵-۱-۱. واژه‌های کهن

این اثر دربردارنده کلماتی است که امروزه کاربردی ندارند و جزء لغات کهن و مهجور به حساب می‌آیند: وِی به معنی مقدار و اندازه (ص ۳)؛ کبش به معنی گوسفند (ص ۱۱)؛ بشولیده به معنی درمانده (ص ۱۴)؛ همه‌گینان به معنی همه (ص ۲۰)؛ پورا به معنی پسر (ص ۲۵)؛ شادروان به معنی خیمه و چادر (ص ۵۹)؛ اَوْرَه به معنی قبا و رویه قبا (ص ۷۰)؛ نبشتن (ص ۳) که همان نوشتن است؛ دشخوار (ص ۸۶) که همان دشوار است؛ زفان (ص ۴) به معنای زبان؛ سیم به معنی سوم (ص ۳۱)؛ آبگینه (ص ۴۹) به معنای ظرف شیشه‌ای. سولاخ (ص ۱۵۵) که همان سوراخ است؛ جنازه به معنی تابوت (ص ۳۷)؛ سنب (ص ۵۴) به معنای سُم و ...

۵-۱-۲. تحول آوایی لغات

یکی دیگر از ویژگی‌های زبانی مجالس تفسیری که آن را از حیث مطالعات زبان‌شناسی ارزشمند می‌سازد، کاربرد لغاتی است که از تحولات آوایی برخوردار هستند. در مجالس تفسیری عموماً تحول آوایی در تبدیل واج «ب» به «و» و برعکس «و» به «ب»، و نیز «م» به «ل» رخ می‌دهد. برای مثال می‌توان به نمونه‌هایی چون: میزبان به صورت میزوان (ص ۳۳)؛ زبان به صورت زوان (ص ۴۹)؛ مهربان به صورت مهروان (ص ۱۱۶)؛ زَبَر به صورت زَوَر (ص ۸۶)؛ با او به صورت وازو (ص ۱۴۴)؛ پیراهن به صورت پیراهان (ص ۸۷)؛ کلیسا به صورت کلیسیا (ص ۱۰۶)؛ خود به صورت خذ (ص ۱۰۱)؛ وسعت به صورت بسعت (ص ۱۱۳)؛ زندان بانی به صورت زندان وانی (ص ۱۴۴)؛ فرا کدام به صورت فراکیام (ص ۱۱۰)؛ دبیر به صورت دویر (ص ۱۳۰)؛ ملال به صورت ملام (ص ۱۲۷)؛ گوسفندی به صورت گوسپندی (ص ۱۳۸)؛ سپندان (ص ۱۶۸)؛ بشولیدگی (ص ۱۷۱)؛ استه شکل دیگر هسته (ص ۱۷۴)؛ منج (ص ۱۸۷)؛ پایوان (ص ۱۳۴)؛ سردا (ص ۱۹۳)؛ بنده‌گک (ص ۸۱).

۳-۱-۵. تخفیف کلمات

یکی از ویژگی‌های سبک خراسانی تخفیف کلمات است که نمونه‌های فراوانی از آن در مجالس تفسیری قابل مشاهده است. مانند «گه» مخفف «گاه» (ص ۲۰)؛ «بو» مخفف «ابو» (ص ۸۶)؛ «آبدانی» مخفف «آبادانی» (ص ۱۰)؛ تخفیف حروف اضافه؛ همانند زانجا/ از آنجا؛ کانرا/ که آن را (ص ۸).

۴-۱-۵. تحول معانی واژگان

از دیگر ویژگی‌های زبانی مجالس تفسیری می‌توان به تحول معنایی برخی واژگان نسبت به معنای امروزی آن اشاره کرد. برای نمونه می‌توان به مواردی چون: چنگی به معنی توانایی و قدرت یا تملک و تمکین (ص ۷)؛ آب به معنی ادرار (ص ۲۲)؛ جنازه به معنی تابوت (ص ۳۷)؛ آموخته؛ یعنی رام و دست‌آموز (ص ۷۳)؛ بازگرداند به معنی دوباره بخواند (ص ۵۰).

۵-۱-۵. ساخت متفاوت کلمات مشتق و مرکب

طبق اصل خاص شدگی از اصول حاکم بر دستوری‌شدگی، این امکان وجود ندارد که یک پسوند و پیشوند با تمام واژگان یک مقوله دستوری (اسم، صفت، قید و فعل) ترکیب گردد و واژه‌ای جدید بسازد؛ بلکه تنها با تعدادی از واژگان آن مقوله ترکیب می‌شود. ولی در مجالس تفسیری پسوند «کار» به نظر می‌رسد از این قاعده دستوری پیروی نمی‌کند و کلمات مشتقی را ساخته است که در زبان معیار امروز رایج نیست. اگرچه پسوند «کار» یکی از پسوندهای فعال در ساختمان کلمات مشتق فارسی است، اما با تمام واژگان یک مقوله زبانی به کار نمی‌رود: ترسکار (ص ۲۲)؛ پسندکار (ص ۲۴)؛ فروختکار (ص ۱۴۹)، یادکار (ص ۱۵۶).

در مورد واژه دستوری شده «شاه» و پسوند فاعلی «نده» نیز قاعده خاص شدگی حاکم است و امروزه واژه «شاه دیوار» (ص ۷۰) و «خرنده» (ص ۱۵۴) به کار برده نمی‌شود. اما این نوع ساخت در مجالس تفسیری به کار رفته است.

۶-۱-۵. انواع معنی حروف اضافه

در دستور زبان فارسی مبحث حروف اگرچه جزء طبقه بسته زبان به حساب می‌آید؛ اما در گذر تحول زبان هم در ساخت واژگانی آن و هم در معنای آنها تحولاتی به چشم می‌خورد. برخی از حروف نیز معناهایی متعددی دارند. در مجالس تفسیری «فرا»، «وا»، «فا»، از حروفی هستند که معنای متفاوتی دارد.

- فرا به معنی به

- «فرا کسی» که بر پا بود نگویند برخیز» (ص ۲۷).

«قصه اهل سروان» فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ^{۱۳} «نیست شد فرا شهر رسید» (ص ۸۸).

- وا به معنی به

«جمله مخلوقات همه بروی عرضه کنند وا خانه امها نی آید سیکی از شب مانده بود» (ص ۵۰).

- وا به معنی باز

وی گوید چندین من بدرمی. جوابی بود که واداده بود ... وی گوید از بهر آنکه وی گندم ارزانتر خریده است، فرقی است واکرده بود (ص ۵۷).

- وا به معنای تأکید

آفتاب بغایت رسید وا در شیب گردد، ماه که بچه‌ارده رسید و بدر شد ناقص شود، عمر که بچه‌ل رسید وا نقصان شود (ص ۱۱۲).

- فا به معنی به

ابراهیم را - علیه السلام - خلّة از آن داد که چهار چیز فرا کرد مال فا مهمان داد، فرزند فا قربان داد و تن فا نیران داد (ص ۱۰۴).

یکدیگر را گفتند فریشتگان تا کلید دلها فرا که دهد؟! پنداشتند فرا ایشان خواهد داد. فرا آدم را بیافرید ظنّی بردند که فرا وی دهد فرا نداد که آنکه فا قابل دادی، فرا نوح ندادی که آنکه ایمان فا کنعان دادی، فرا ابراهیم ندادی که آنکه فرا آزر دادی، فرا موسی ندادی که آنکه فا قارون دادی، فرا محمد ندادی که آنکه فابوطالب دادی (ص ۱۳۳).

- را به معنی برای

گفت: آن جنّة متقیان را ساخته‌اند.

۶. روش ابن محب در مجالس تفسیری

در مجالس تفسیری با یک تفسیر ترتیبی از آیات برگزیده مواجه هستیم؛ اما نحوه ارائه مطالب ذیل هر آیه و نیز طرح بحث در هر مجلس، ما را به نوعی با تفسیر موضوعی نیز مواجه می‌سازد. از این رو، مجالس تفسیری ابن محب یک تفسیری ترتیبی - موضوعی شناخته می‌شود. در هر مجلس، متناسب با آیه یا آیات انتخاب شده، موضوعی خاص مورد توجه قرار گرفته است. عناوین موضوعات در اوایل نسخه در ابتدای چند مجلس نخست و در حاشیه نسخه

درج شده است. از جمله: ایثار^{۱۴}، توحید، اولیاء، تقوی، معراج، توحید، مالکیت، فی هذه الامة، مغفرت، موت، کبائر، زوجین، والدین، القاب، عرفات، طهارت، بکاء، شرب، عید، سلام، غیب، رحمت، رؤیت، میثاق، دارالسلام، فرح، رزق، عاقبت، تشبیه، ظلم، عذاب، رجاء و ...

روش عمومی ابن محب در هر مجلس چنین است: نخست با عنوان «مجلس فی قوله تعالی» بخشی از آیه یا آیات مورد بحث آمده است. در ادامه روش ابن محب در هر مجلس متفاوت است؛ گاه بلافاصله عنوان «التفسیر» آمده است (ن. ک: نسخه مجالس تفسیری: ص ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۳۱، ۳۶، ۳۹، ۴۲، ۴۳ و ...). گاه در ابتدا بدون عنوان خاصی، مشخصات عددی سوره یعنی تعداد آیات، کلمات، حروف و شماره آیه منتخب سوره بیان شده است (همان: ص ۸۴، ۹۴، ۱۱۰، ۱۰۱ و ...) و گاه در ابتدا بدون عنوان خاصی، روایت یا روایاتی از پیامبر اکرم و بعضاً صحابه همچون اُبی بن کعب و نیز {امام} جعفر الصادق (ع) در بیان فضیلت تلاوت و خواص سوره‌ای می‌پردازد که آیه یا آیات مورد بحث در آن سوره آمده است (همان: ص ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۵۲، ۲۶۶ و ...). مطابق بررسی به عمل آمده مشخصات عددی سوره در بخش آغازین هر مجلس و روایات مربوط به فضیلت تلاوت و خواص سوره بیشتر در نیمه دوم همان مجلس آمده است. سپس سایر مطالب ذیل عناوینی چون: تفسیره، تحقیق الآیه، ترتیب المجلس، الاخبار و الآثار، النکت و الاشارات، العدديات و النیاحات ذکر می‌گردد.

در بخش نخست یعنی «تفسیره» مفسر به تفسیر ظاهری و به نوعی به تفسیر لغوی پرداخته است و نوعاً در این بخش از اقوال مختصر تفسیری عبدالله بن عباس بهره جسته است. غالباً هر مجلس با عبارت «قال عبدالله بن عباس فی قوله تعالی...» شروع می‌شود. در این بخش گاه در صورت لزوم اسباب نزول آیات و سوره‌ها نیز ذکر شده است.

در بخش «تحقیق هذه الآیه» با استفاده از روایات تفسیری صحابه و تابعان به تفسیر آیات در سطحی گسترده‌تر و همه‌جانبه‌تر پرداخته شده است.

در بخش بعدی با عنوان ترتیب المجلس شیوه واحدی دیده نمی‌شود؛ گاهی به تعداد دفعات تکرار یک واژه در قرآن اشاره شده است و گاهی برخی نکات و لطیفه‌های قرآنی که با اعداد و ارقام بیان می‌شود.

مفسر ذیل عنوان «الخبر و الآثار» به نقل روایات نبوی پرداخته است. این روایات، از سنخ روایات تفسیری نیست و روایاتی است در موضوع مورد بحث در مجلس مورد نظر است. با توجه به مخاطب عام مجالس اکثر روایات بدون ذکر سند و به صورت مرسل نقل شده است. در این میان گاه به نام صحابی نقل کننده از پیامبر (ص) همچون: انس بن مالک، عبدالله بن عمر، علی رضی الله عنه، عبدالله بن عباس، کعب الاخبار تصریح شده است.

^{۱۴} - مجلس نخست که نسخه از اواسط آن شروع شده است تفسیر آیه ۲۴۵ بقره است. موضوع این مجلس را با توجه به کاربرد بسیار واژه ایثار در متن نسخه (ص ۳) و نیز ثبت همین موضوع در نسخه مشابه نسخه مجلس تفسیری یعنی زهره الرياض سقسنینی، به احتمال قوی می‌توان همین موضوع «ایثار» دانست.

در بخش النکت و الاشارات، بیشتر نکته‌ها و لطایفی از اقوال و برداشت‌های تفسیری عرفا و صوفیه متقدم ذکر شده است.

در بخش عددیات معمولاً به معانی رمزی اعداد و ارقام پرداخته است که در مواردی مشابه مباحث ذیل ترتیب المجلس می‌شود (همان: ص ۱۵، ۱۶، ۷۳، ۳۳، ۱۰۸).

در بخش پایانی هر مجلس با عنوان نیاحات به‌نوعی به روضه‌گویی و ناله و ندبه و در پایان به دعا پرداخته شده است.

۶-۱- شیوه تفسیری ابن محب

قبل از بیان شیوه تفسیری ابن محب لازم است توضیح مختصری درباره دو شیوه تفسیر عرفانی و واعظانه ارائه شود.

«تفسیر عرفانی بر اساس تعلیمات عرفانی و ذوقی و اسرار و مبانی سیر و سلوکی خاصی است که از طریق کشف و شهود به دست می‌آید و به‌عنوان بیان و توضیح بطون عمیق آیات و همچنین به‌عنوان معانی امثال و کنایات و اشارات قرآن تلقی می‌گردد. تفسیر عرفانی در واقع بیان تأویل قرآن است نه تفسیر ظاهر الفاظ قرآن» (خرمشاهی، بهاءالدین، ۱۳۸۱: ۶۴۹/۱). تأویل‌گرایی ویژگی این شیوه تفسیری است. آیت‌الله معرفت درباره تفسیر عرفانی می‌نویسد: «اهل عرفان با تأویل ظاهر قرآن خواسته‌اند به باطن آن پی ببرند؛ ولی میزان موفقیت آنان به مراتب استعداد و مقدار قابلیت ایشان برای دریافت فیض بستگی دارد. برخی نسبتاً و برخی کاملاً موفق‌اند. برخی نیز کاملاً ناموفق و گمراه‌اند» (معرفت، ۱۳۸۵: ۳۶۹). از گروه موفق، می‌توان ابومحمد سهل بن عبدالله تستری (د. ۲۸۳ق) صاحب تفسیر تستری، ابو عبدالرحمن سلمی (د. ۴۱۲ق) صاحب حقائق التفسیر، ابوالقاسم قشیری (د. ۴۶۵ق) مؤلف لطایف الاشارات و رشیدالدین میبیدی (ق ۶) مؤلف کشف الاسرار و عدة الابرار^{۱۶} را نام برد. اما تأویلات محیی الدین ابن عربی (د. ۶۳۸ق) ناموفق بودن او را نشان می‌دهد (همان، ص ۳۶۹).

در تعریف تفسیر واعظانه گفته شده این شیوه تفسیری در واقع ترکیبی از تفاسیر نقلی، ادبی و عرفانی است که هدف ویژه‌ای را دنبال می‌کند؛ در تفسیر واعظانه، مفسر سعی می‌کند آیات قرآن را به‌گونه‌ای تفسیر کند که برای

^{۱۵} ابوالقاسم قشیری نیشابوری (د. ۴۴۸ق) صاحب تفسیر لطائف الاشارات مشهور به تفسیر قشیری، از مشایخ صوفیه در خراسان بوده است. تمام تلاش قشیری در تفسیر خود بر این است تا قواعد و اصول صوفیه را با قرآن منطبق نماید و نیز ثابت کند که اصول و فروع مرام صوفیه از قرآن گرفته شده و از جریان‌های خارجی و فلسفه یونان و هند متأثر نیست (علوم‌ی مهر، ۱۳۸۹: ۲۳۸).

^{۱۶} اصل این تفسیر از خواجه عبدالله انصاری (د. ۴۸۱ق) عارف مشهور است و میبیدی آن را شرح و بسط داده است. مفسر در این تفسیر تلاش کرده است تفسیر هر آیه را در سه نوبت انجام دهد؛ نوبت اول، ترجمه تفسیری و معانی ظاهری آیه بیان شده است. در نوبت دوم، وجوه معانی، قرائت، اسباب نزول، بیان احکام و روایات و اقوال صحابه و تابعان آمده است. در نوبت سوم رموز و اشارات عرفانی و نکات ظریف و لطیفی که از روح عبارات برگرفته شده است و نیز اقوال و دیدگاه‌های عرفا ذکر گردیده است (علوی مهر، ۱۳۸۹: ۲۵۸).

مردم عادی جذابیت داشته باشد. او با هدف اثرگذاری در مخاطب عام و در نتیجه هدایت توده مردم به تفسیر آیات می‌پردازد (حسینی‌پور، نصیری و عشریه، ۱۴۰۰: ۶۹). پیشینه این نوع تفسیر به لحاظ علمی و تدوین اثر به سده چهارم باز می‌گردد. تفاسیر عمومی برای توده مردم و با ویژگی‌های خاص جذب مخاطب برای مردم بومی ناگزیر باید به زبان محلی تألیف شود؛ لذا در این سده شاهد شکل‌گیری تفاسیری به زبان فارسی هستیم. پاکتچی در این باره گفته است: «نخستین تفاسیر واعظانه ای که می‌شناسیم دقیقاً تفسیرهایی هستند که به زبان فارسی و محلی نگاشته شده‌اند». (پاکتچی، ۱۳۹۲: ص ۱۲۸) تفاسیری چون ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سوراآبادی ابوبکر عتیق نیشابوری، تفسیر شنقسی و ... (ر.ک: پاکتچی، ۱۳۹۲: صص ۱۲۸-۱۲۹).

اگرچه برخی دانشیان میان تفاسیر واعظانه با تفاسیر تربیتی - هدایتی و تفاسیر عرفانی تفاوتی قائل نشده‌اند؛ اما در واقع امر باید میان این تفاسیر تمایز قایل شد. به‌عنوان نمونه برخی از تفاسیر واعظانه، تفسیر عرفانی نیز دانسته شده است. دلیل این موضوع اشتراک این دو گونه تفسیری در برخی ویژگی‌ها هست؛ تأویل آیات با لطایف و اشارات عرفانی، استفاده از تشبیه، تمثیل و داستان، زبان بومی، استفاده از مفاهیم قرآنی مرتبط با وعظ، گویش نصیحت‌گونه و خیرخواهانه، استفاده از روایات و اشارات و رموز عددی از جمله ویژگی‌های تفاسیر واعظانه است. (حسینی‌پور، نصیری و عشریه، ۱۴۰۰: ۷۴-۸۵). در این میان برخی ویژگی‌ها همچون تأویل آیات با لطایف و اشارات عرفانی و نیز استفاده از اشارات و رموز عددی در دو نوع تفسیر عرفانی و واعظانه اشتراک دارد. اما این دو گونه تفسیری از جهتی با یکدیگر تمایز دارند؛ تفاسیر واعظانه بر محوریت پند و اندرز شکل گرفته است و تفاسیر عرفانی بر پایه تأویلات استوار است (حسینی‌پور، نصیری و عشریه، ۱۴۰۰: ۸۶-۸۷).

اما درباره شیوه ابن‌محب در ارائه مباحث تفسیری و گرایش او را می‌توان گفت مجالس تفسیری ابن‌محب نیشابوری یک تفسیر واعظانه با رویکرد عرفانی است؛ زیرا افزون بر شهرت ابن‌محب نیشابوری در منابع رجال و تراجم به اهل وعظ و حدیث بودن (فارسی، ۱۳۸۴: ۳۳۷؛ ذهبی، ۱۴۲۴: ۱۰، ۳۵۶)، روش و سبک او در مجالس و نیز محتوای آن، ما را بر آن می‌دارد که مجالس وی را در زمره تفاسیر واعظانه بدانیم؛ تفسیر واعظانه ای که در اثر ارتباط مؤلف آن با خاندان قشیری (ذهبی، ۱۴۱۳: ۱۸/۳۷۹؛ همان، ۱۴۲۴، ۱۱/۴۸۹)، به حکایات و اقوال عرفا و صوفیان توجه خاصی داشته است.

شیوه طرح بحث در مجالس تفسیری بیشتر با کشف‌الاسرار میبیدی هماهنگ است؛ زیرا اگرچه در مجالس همچون تفسیر کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار مباحث در سه نوبت ارائه نشده است؛ اما محتوای هر سه نوبت را ذیل عناوین خاص خود در بر دارد.

۷. تأثیرپذیری مجالس تفسیری از کرامیه

مجالس تفسیری بر پایه چهار محور قرآن کریم، حدیث نبوی، سخنان و حکایات عرفا و صوفیه و نیز پند و موعظه و اندرز شکل گرفته است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد این سبک از مجلس‌گویی در دوره‌ای از تاریخ منطقه خراسان قدیم رواج داشته است. بسیاری از آثار تفسیری مفسران حوزه خراسان قدیم به‌ویژه در قرن چهارم تا ششم هجری به‌صورت مجلس‌گویی است. نظری به کتاب السیاق عبدالغافر بن اسماعیل فارسی (م ۵۲۹) و مطالعه شرح حال بسیاری از عالمان نیشابوری قرن پنجم و ششم هجری نشان می‌دهد که تفسیر قرآن به‌ویژه به سبک مجلس‌گویی در نیشابور رونق تمامی داشته است. سنت تفسیری نیشابور را به دلایل فراوانی می‌توان سبک خاص در سنت تفسیرنگاری خراسان بزرگ دانست (برگرفته از: رحمتی، محمد کاظم: <https://www.ical.ir/ical/fa/Content>).

برخی محققان مجالس تفسیری ابن‌محب را در شمار تفاسیر و دارای سبک خاص دانسته و از سنت تفسیر نویسی در قالب مجالس یاد کرده‌اند. انصاری در این مورد می‌نویسد: «بسیاری از متون تفسیری خراسان در این دوره ... از میان رفته و نیز صورت مجالس و مجلس‌نویسی‌های واعظان و مذکران و به‌ویژه صوفیان و دانشمندانی با گرایش صوفیانه و به‌ویژه از میان اهل سنت خراسان دیگر در اختیار نیست و همین امر داوری و دقت در ویژگی‌های این ژانر ادبی را تا اندازه‌ای با مشکل روبرو کرده است» (انصاری، حسن، <http://ansari.kateban.com/post/>، ۱۹۰۹).

اگرچه چنین رویکردی در میان مشایخ کرامی^{۱۷} خراسان در سده‌های پنجم تا هفتم هجری به‌صورت پررنگ سابقه داشته است و سبک و ساختار تفسیر مجالس تفسیری با تفاسیر کرامیه شباهت دارد (صدرایی خوبی، ۱۳۷۶:

۳۵ / ۲۵ - ۳۵) اما محققان بر پایه شواهد فراوان، کرامی بودن ابن‌محب را نفی کردند.^{۱۸}

درباره مجالس کرامیه گفته شده است آنان از سنت واعظانه و نیز از تفسیر قرآن به زبان فارسی با ویژگی حکایت‌گری و حکایت‌نامه‌نویسی و نقل اخبار و قصص و احادیث و با تکیه زیاد بر تفاسیر ابن‌عباس از قرآن بسیار بهره می‌برده‌اند (برگرفته از: انصاری، حسن، <http://ansari.kateban.com/post/>، ۱۹۰۹). دقیقاً همین ویژگی‌ها را در مجالس تفسیری ابن‌محب شاهد هستیم. مقایسه ساختار مجالس تفسیری با تفاسیر یا مجالس تفسیری سده‌های

^{۱۷}. لازم به توضیح است کرامیه از مذاهب کلامی و اعتقادی اهل سنت است که در قرن سوم هجری در خراسان ظهور کرد. مؤسس آن ابو عبدالله محمد بن کرام سیستانی (د. ۲۵۵ ق) بود. شهرت محمد بن کرام به سبب پرهیزگاری و زندگی زاهدانه اش بود و بعدها نیز پیروان او مشهور به زهد و پارسایی بودند و خانقاه‌های بسیاری در خراسان داشتند (وکیلی و حسینی شریف، ۱۳۹۰: ۱۳۴). دامنه نفوذ کرامیه پس از ظهور در قرن سوم هجری در قلمرو خراسان به سرعت گسترش یافت به طوری که در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم به اوج خود رسید و این فرقه به قدرت سیاسی و اجتماعی قابل ملاحظه‌ای دست یافت (همان، ص ۱۳۷).

^{۱۸} - برای اطلاع بیشتر ر.ک: کتاب تحقیق در ابیات فارسی مجالس تفسیری، گنجینه‌ای از سروده‌های زاهدانه فارسی از سده پنجم هجری، (۱۳۹۴: ۱۵) و مقاله «سنت مجلس‌نویسی در زمینه تفسیر قرآن در خراسان؛ از اللوامع خرگوشی تالب اللباب قطب راوندی» (وبلاگ بررسی‌های تاریخی).

متقدم در خراسان و به‌ویژه مجالس کرامیه نشان می‌دهد که سبک خاص این تفسیر دست کم در سده‌های پنجم تا هفتم مورد توجه بوده است. جالب اینکه در میان تفاسیر و مجالس چاپ شده، کتابی به این سبک وجود ندارد. البته این سبک در نسخ خطی متعدد دوره مذکور و به‌ویژه نزد کرامیه مشاهده شده است و به نظر می‌رسد که این سبک مجلس‌نویسی توسط کرامیه آغاز شده است؛ قدیمی‌ترین نسخه موجود از این سبک تفسیرنویسی به کتاب الفصول ابوحنیفه عبدالوهاب بن محمد کرامی مشهور به عبدالوهاب حنفی باز می‌گردد. شاید به جهت استقبال از این سبک خاص مجالس تفسیری، سایر مکاتب فکری و کلامی منطقه خراسان نیز این سبک را برگزیدند. از این رو، تأثیرپذیری ابن محب در مجالس خود از رویکرد کرامیه در جلسات پند و موعظه امری بدیهی است.

۷-۱- مقایسه چهار نسخه خطی در یک سبک و سیاق

مطالعه و بررسی چهار نسخه: ۱. مجالس تفسیری فضل بن محب (ق ۵)، ۲. الفصول عبدالوهاب حنفی (اوایل قرن ۱۹)، ۳. لب اللباب راوندی (ق ۶) و ۴. زهرة الرياض و نزهة القلوب المراض از سلیمان بن داود سقسینی (ق ۶) نشان می‌دهد که هر چهار کتاب مذکور به ساختار مجالس تدوین شده‌اند. درصد بسیاری از آیات منتخب

۱۹- در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) از کتابی با عنوان المجالس = الفصول، از ابورزعه، عبدالوهاب بن محمد (۴۱۵ ق) یاد شده است (۱۹/۲۸). موضوع این اثر تفسیر قرآن به زبان عربی - فارسی است که نسخه‌های موجود این اثر در کتابخانه‌های ایران عبارتند از: ۱. مشهد، رضوی، شماره نسخه: ۱۳۷۹۶؛ ۲. دانشگاه تهران، شماره نسخه: ۱۸۸۸؛ ۳. کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۱۲۱۵۶؛ ۴. کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۶۷. صدراپی خوبی احتمال داده است این نسخه همان مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری (۴۷۳ ق) باشد (صدراپی خوبی، ۱۳۷۶: ۲۰) لیکن مقایسه نسخه یاد شده با نسخه موجود از مجالس تفسیری دلالت بر تمایز این دو اثر دارد.

همچنین شفیعی کدکنی که پیرامون کرامی‌ها مطالعات گسترده‌ای دارد در مقاله‌ای به معرفی الفصول پرداخته است و آن را متعلق به ابوحنیفه عبدالوهاب بن محمد از علمای خراسانی اواخر قرن چهارم دانسته است. این مجموعه مهمترین متن کرامی بازمانده در فرهنگ اسلامی است. نسخه آستان قدس تقریباً نیمه دوم کتاب است. نسخه بریتانیا و نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بر روی هم نیمه اول کتاب را تشکیل می‌دهد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۶).

۲۰- لب اللباب کتابی دو جلدی تألیف قطب الدین راوندی؛ عالم امامی در سده ششم قمری است. این کتاب به کوشش سید حسین جعفری زنجانی به سال ۱۴۳۱ ق منتشر شده است.

۲۱- زهرة الرياض و نزهة القلوب المراض، تفسیری به زبان عربی از سلیمان بن داود سقسینی (ق ۶). مؤلف در مقدمه از نام خود و علل تألیف این اثر یاد کرده است و تقاضای اصحاب بعد از تألیف بهجة الانوار را انگیزه تألیف این اثر دانسته است. این اثر که در واقع خلاصه کتاب بهجة الأنوار سقسینی است به تفسیر آیات برگزیده‌ای از قرآن در قالب مباحث اخلاقی، عرفانی و داستانی به صورت موعظه پرداخته و از روایات و گاهی اشعار در شرح و تفسیر آیات استفاده کرده است. از این کتاب مجموعاً شش نسخه خطی در کتابخانه‌های

در این مجالس مشابه یکدیگر است؛ به‌ویژه در دو کتاب مجالس تفسیری و لب اللباب که مطابق بررسی به عمل آمده کاملاً با هم مطابق است؛ گویی یک فهرست مشترک نزد ابن محب نیشابوری و راوندی بوده و این دو نفر بر اساس آن مجلس می‌گفتند یا می‌نوشتند. ترتیب آیات منتخب در مجالس تفسیری ابن محب همان فهرستی است که در لب اللباب آمده است؛ جز آنکه در لب اللباب راوندی، مجالسی پیش و پس از آغاز و انجام نسخه مجالس تفسیری فضل بن محب دارد. همه آیات مذکور در مجالس تفسیری به جز یک آیه - آمن الرسول - در لب اللباب راوندی نیز آمده است. این مطلب این گمانه را تقویت می‌کند که ما به تمام یا دست کم بخش زیادی از مجالس ابن محب دسترسی نداریم. در واقع چند مجلس از ابتدا و چندین مجلس هم از پایان آن به ما نرسیده است. آغاز نسخه که با اواسط یک مجلس شروع شده این موضوع را تقویت می‌کند. اما در مورد پایان نسخه شاید بتوان گفت ابن محب تمام مجالس منبع مورد استفاده را برای مخاطبان خود نگفته باشد.

این که گفته شد فهرس هر دو نسخه یکسان است به معنای عدم وجود هیچ‌گونه اختلاف میان آن دو نیست. گاه در مجالس تفسیری ابن محب، در میانه ارائه مجالس، مجالسی چند از منبع مشترک را نیاورده که راوندی در لب اللباب آن‌ها را آورده است. اما آنچه در هر دو یکسان است رعایت مجلس‌ها بر اساس ترتیب آیات برگزیده سوره - های قرآن کریم است. در لب اللباب تعداد ۱۵۵ مجلس آمده است که از آیه بسم الله الرحمن الرحیم در سوره حمد شروع و تا سوره توحید ادامه می‌یابد. در این میان مجالس ابن محب از نیمه مجلس ۱۸ تا ۹۲ یعنی از آیه ۲۴۵ سوره بقره تا آیات ۲۷-۲۹ سوره حج را در بر دارد^{۲۲} و از مجلس ۱ تا ۱۷ و نیز از مجلس ۹۳ تا ۱۱۵ را ندارد. این مسئله ضمن وجود منبع مشترک، ناتمام بودن مجالس مکتوب ابن محب را می‌رساند.

آنچه در مقایسه نسخه مجالس تفسیری و لب اللباب راوندی باید توجه داشت این موضوع است که اگرچه سبک و ساختار و حتی آیات منتخب در هر دو کتاب شباهت بسیاری با هم دارند؛ اما تشابه محتوایی آنها اندک است. بخشی از این تفاوت محتوا به منابع تفسیری صاحبان دو مذهب اهل سنت و شیعی باز می‌گردد. از این‌رو، دو فرضیه در اینجا قابل طرح است. فرضیه اول این است که ابن محب به علت گرایش به کرامیه و ارتباط با خانواده ابوالقاسم قشیری به حکایات صوفیان و عرفا در مجالس وعظ خود توجه بیشتری داشته است. فرضیه دوم این است که راوندی به علت گرایش مذهبی خود (شیعه) از حکایات نسخه مرجع خود و نیز اقوال عارفان و صوفیان آن کاسته

ایران موجود است: ۱. مشهد، رضوی، شماره نسخه: ۱۳۴۱؛ ۲. یزد، وزیری، شماره نسخه: ۳۹۱۳؛ ۳. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۸۱۱۹؛ ۴. تهران، مجلس، شماره نسخه، ۱۸۱۲۰؛ ۵. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۹۴۱؛ ۶. دانشگاه، شماره نسخه: ۴۷۶/۳ - ف. (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ۷۵۳/۱۷). نسخه مورد توجه ما نسخه شماره ۱۸۱۱۹ مجلس است که مشتمل بر دو جلد است.

۲۲ - ذکر این نکته لازم است که در میان مجالس مشترک میان ابن محب و راوندی، یعنی مجالس ۱۸ تا ۹۲، برخی از این مجالس در مجالس تفسیری ابن محب نیامده است.

و به جای آن به حجم روایات آن به ویژه روایات اهل بیت (ع) پرداخته است. در واقع، راوندی در لب اللباب، تحریری شیعی از منبع مشترک خود و ابن محب ارائه داده است. به نظر می‌رسد فرضیه اول قریب به ذهن‌تر است؛ چرا که در ارتباط ابن محب با کرامیه و خاندان قشیری تردیدی نیست.

اما آن منبع مشترک ابن محب و راوندی چه بوده است؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت در میان نسخ خطی موسوم به «الفصول» چند نسخه وجود دارد که صاحبان برخی معلوم و برخی نامعلوم است. صرف‌نظر از بررسی نسخه‌ها و ارتباط آن‌ها با یکدیگر، نسخه پژوهان از نسخه‌ای موسوم به الفصول یاد کرده‌اند که متعلق به عبدالوهاب حنفی کزّامی است. درباره این نسخه سخنان بسیاری گفته شده است؛ صدرایی خوبی در بخشی از معرفی الفصول عبدالوهاب کزّامی می‌نویسد: «این تفسیر بر اساس اسلوب خاصی تألیف شده که در قرن پنجم رواج داشته است. چند تفسیر دیگر از همان سده با این اسلوب شناسایی شده‌اند که ترتیب مجالس و بخش‌های هر مجلس در آن‌ها شباهت زیادی به کتاب حاضر دارد» (صدرایی خوبی، ۱۳۷۶: ۳۵/۳۰). وی در ادامه چهار نسخه از این تفاسیر را بر می‌شمرد و در پایان می‌نویسد: «این چهار نسخه که از این سبک تفسیری تابع‌حال به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که در سده پنجم این اسلوب تفسیری رواج داشته به‌طوری‌که شاگردان این مکتب این چهار نسخه را به فارسی و عربی و با اختلاف مذاهب از استاد این فن یادداشت و تحریر نموده‌اند» (همان).

صدرایی خوبی، عبدالوهاب بن محمد بن عمر بن محمد بن رامین بغدادی که در سال ۳۹۸ق در قید حیات بوده است را استاد نخست این فن دانسته است و بر این عقیده است که کتاب الفصول وی منشاء و اصل این نسخه‌های تفسیری می‌باشد (همان). بنابراین می‌توان گفت نسخه اصلی مورد استفاده در کتب متعدد مجالس صرف‌نظر از گرایش و مذهب فقهی و کلامی نویسنده آنها، الفصول عبدالوهاب کزّامی بوده است و دیگران آن را مبنای مجالس خود قرار داده‌اند.

در تأیید این مطلب می‌توان به تصریح کتاب‌شناسان و محققان درباره تأثیرپذیری لب اللباب راوندی از کتاب الفصول عبدالوهاب اشاره کرد. شیخ آقابزرگ طهرانی در الذریعه، از کتابی با عنوان تلخیص فصول عبدالوهاب از قطب‌الدین راوندی (د ۵۷۳ ق.) نام برده و گفته است که این کتاب موسوم به اللب و اللباب یا اللباب المستخرج من فصول عبدالوهاب است (نقل از: انصاری قمی، ۱۳۷۸: ص ۸-۹)

میرزا حسین نوری که در مستدرک الوسائل الشیعه بسیار از لب اللباب نقل کرده است درباره این کتاب چنین نوشته است: «کتاب لبّ اللباب أو اللباب: للشیخ الفقیه، المحدث النبیه، سعید بن هبة الله، المدعو بالقطب الراوندي صاحب الخرائج، و شارح النهج، اختصره من کتاب فصول نور الدین عبد الوهاب الشعرانی العامی،^{۲۳} لخصه

^{۲۳} - بنا به تصریح قاطبه محققان در این جا مرحوم محدث نوری در تشخیص هویت مؤلف کتاب الفصول اشتباه کرده است (انصاری، ۱۳۷۸: ۸۰).

و ألقى ما فيه من الزخارف والأباطيل^{۲۴}... و في الرياض: و له كتاب تلخيص فصول عبد الوهاب في تفسير الآيات و الروايات، مع ضمّ الفوائد والأخبار من طرق الإمامية، قد رأيت في بلدة أردبيل، و هو كتاب حسن» (نوری، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ۱۸۳). در واقع عبدالله افندی صاحب ریاض العلماء و محدث نوری افزون بر برگرفته بودن لب اللباب از الفصول به تهذیب و تحریر شیعی آن نیز تصریح کرده‌اند.

باتوجه به همین شواهد است که انصاری می‌نویسد: «با وجود دشمنی میان شیعه و کرامیه کتاب الفصول مورد توجه علمای شیعه بوده است» (انصاری، ۱۳۷۸: ۸۰-۸۱).

۸. نتیجه‌گیری

مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری اثری متعلق به سده پنجم هجری و در منطقه نیشابور املاء شده است. تنها نسخه یافت شده از آن مربوط به سده هشتم یا نهم هجری است درعین حال تلاش کاتب بر آن بوده تا رسم الخط سده پنجم منطقه نیشابور را تا حدی رعایت کند. این نسخه همچون تفاسیر و ترجمه‌های کهن فارسی قرآن کریم افزون بر محتوای تفسیری و ارائه آن در سبک خاص برای مخاطب عام، از حیث زبان و ادبیات فارسی نیز حائز اهمیت است؛ این مجموعه منبعی در خور جهت واکاوی رسم الخط و ویژگی‌های دستوری زبان فارسی در سده‌های متقدم است. از نظر ادبی و سبک بیانی از ویژگی‌های سبک خراسانی تبعیت کرده است.

مجالس تفسیری ابوالقاسم فضل نیشابوری از جمله تفاسیر واعظانه ای است که به صورت مجلس به مجلس و با رویکرد عرفانی و صوفیانه نگاشته شده است. این سبک از تفاسیر در سده‌های چهارم تا ششم در خراسان قدیم و متأثر از فرقه کرامیه رواج داشته است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

^{۲۴} - قطب‌الدین راوندی در این تلخیص مطالب باطل کتاب را حذف کرده و در واقع آن را «تهذیب» کرده است.

کتابنامه

منابع چاپی

۱. قرآن کریم
۲. انصاری قمی، حسن: «قطب راوندی و تلخیص تفسیری کرامی»، نشر دانش، شماره ۹۳، سال ۱۶، صص ۸۰-۸۱، تهران، پاییز ۱۳۷۸.
۳. انصاری قمی، حسن، «دو کتاب از یک مؤلف کرامی»، کتاب ماه دین، ش ۲۵، صص ۸-۹، تهران، آبان ۱۳۷۸.
۴. انصاری قمی، حسن، «سنت مجلس نویسی در زمینه تفسیر قرآن در خراسان؛ از اللوامع خرگوشی تا لب اللباب قطب راوندی»، <http://ansari.kateban.com/post/1909>، بتاریخ ۹۱/۵/۱۰.
۵. بشری، جواد و وفایی محمد افشین، تحقیقی در مجالس تفسیری فضل بن محب نیشابوری و ابیات فارسی آن؛ گنجینه‌ای از سروده‌های زاهدانه فارسی از سده پنجم هجری، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۴ ش.
۶. پاکتچی، احمد، مجموعه درس گفتارهایی درباره تاریخ تفسیر قرآن کریم، تهران، انتشارات امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
۷. حسینی‌پور، سید محمد؛ نصیری، هادی، عشریه، رحمان، «بازشناسی شاخصه‌های تفسیر واعظانه و تمایز آن با دیگر تفاسیر»، پژوهش‌های قرآنی، شماره سوم، سال ۲۶، صص ۶۷-۹۰، پاییز ۱۴۰۰.
۸. خرمشاهی، بهاء‌الدین، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ج ۱، تهران، انتشارات دوستان - ناهید چاپ دوم، ۱۳۸۱.
۹. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰ ش.
۱۰. الذهبی، شمس‌الدین ابو‌عبدالله محمد بن احمد بن عثمان، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق و تعلیق: بشار عواد معروف، ج ۱۰، الطبعة الاولى، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.
۱۱. _____، سیر أعلام النبلاء، ج ۱۸، الطبعة التاسعة، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. راوندی، قطب‌الدین، لب اللباب، به کوشش: جعفری زنجانی، سید حسین، قم، آل‌عبا، ۱۴۳۱ ق.
۱۳. رحمتی، محمدکاظم، «تفسیر عرفانی از مکتب تفسیری خراسان: تفسیر ابن محب نیشابوری»، <https://www.ical.ir/ical/fa/Content> به تاریخ 1390/8/6.
۱۴. شفیع کدکنی، محمدرضا، «سخنان نویافته دیگر از محمد بن کرام»، مطالعات عرفانی، ش ۳، صص ۵-۱۴، بهار و تابستان ۱۳۸۵ ش.
۱۵. صدراپی خویی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۵، قم، دفتر انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶ ش.
۱۶. فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل، المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیشابور، تحقیق: محمودی، محمدکاظم، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۴ ش.
۱۷. علوی مهر، حسین، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۸۹.
۱۸. مایل هروی، نجیب، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ ش.
۱۹. متینی، جلال، «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری»، مجله دانشکده ادبیات مشهد، ش ۱۰-۱۱، صص ۱۵۹-۲۰۶،

۱۳۴۶ ش.

۲۰. معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، ج ۲، قم، مؤسسه فرهنگی تمهید، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
۲۱. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ ق.
۲۲. وکیلی، هادی و حسینی شریف، انسیه؛ «حیات اجتماعی - فرهنگی کرامیه طی سده‌های ۷-۴ ه. ق»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال دوم، شماره ۳، صص ۱۳۳-۱۵۴. پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.

منابع خطی

۱. سقسینی سواری سبتی، سلیمان بن داود، زهرة الرياض و نزهة القلوب المراض، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۱۸۱۱۹.
۲. نیشابوری، فضل بن محب، مجالس تفسیری، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۱۲۰۱۳.